

նոնք կ'ուզէ փոխանակել զոր տղան մեծ դժուարութեամբ յանձն կ'առնու: Հներէն միոյն անունն է եղեր «Կերակուր ընր», երկրորդին «Կոտրէ պողպատ եւ երկաթ» եւ երրորդին՝ «Պատանէ»:

Պատանեակը այս զարմանալի շնորհ ճամբան շարունակելու միջոցին կառքի մը կը հանդիպի, որուն ձիերը սեւազգեստ եւ կառապան ալ սեւազգեստ եւ մէջն ալ շնորհալի աղջիկ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս սեւազգեստ: Պատճառը հարցնելով, կ'իմանայ որ թագաւորին աղջիկն է, որ ահաւոր վիշապի մը զոհ ըլլալու կ'երթայ եղեր: Պատանեակը կ'ընկերանայ կառքին մինչեւ հոն, ուր աղջիկը կառքէն կ'իջնայ վիշապին զոհ երթալու համար: Յանկարծ վիշապը կու գայ եւ հազիւ թէ իր ծծմբալիւր ահաւոր երախը բացած՝ կը պատրաստուի աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ'աղաղակէ «Պատանէ», եւ շունը կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ զայն պատռւ պատռւ կ'ընէ: Աղջիկը սարսափէն եւ ուրախութենէն ինքն իրմէ ելած՝ պատանեկին ոտքը կ'իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գայ: Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակռաներէն 2 հատ առած կը մեկնի հեռաւոր երկիրներ: Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով, կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը կատարուին եւ երբ պատճառը կը հարցընէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին աղջկան հարսանիքն է եւ թէ կառապանը՝ իրր աղատիչ աղջկան փեսան պիտի ըլլայ, բարկութենէն՝ խաբեբայ է ան մարդը, կ'աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ դռներով բանտ կը նետուի: Իր ահագին ցաւերուն մէջ իր շներուն վնկվնկոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաձայն «Կոտրէ երկաթ ու պողպատ», իրօք ալ այդ անունով շունը անմիջապէս կը կոտրէ դուռը, կը փնէ ներս եւ շղթաները խածնելով կը կտրէ եւ ձեռքերը կ'ազատէ: Անթի ըլլալուն «Կերակուր ընր», կը պոռայ եւ միւս շունը շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ուղածը անձեռոցով մը ի միասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիւսուած է եղեր: Շունը զայն ստացած է եղեր թագաւորին աղջկան ձեռքէն, որ իմանալով թէ իր աղատիչը եկեր է, հօրը կ'իմացընէ գաղտնիքը եւ անոր հետ կ'ամուսնանայ:

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻԿԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԿԵՄՍԵՐԵԿԱՆՆԵՐԸ Ը. ԴԵՐՈՒՆ

Զ. դարէն շատ աւելի ամուլ է Ը. դարու կամարականաց պատմութիւնը, ցորչափ որ ներկայացուած է հայ պատմագիրներէ: Ասոնք չէին կրնար մանրամասնօրէն նկատի առնուլ գործունէութիւն մը, որ լոկ տոհմային էր, գործունէութիւնը տոհմի մը՝ որ համազգային վաղանցուկ պաշտօնավարութենէ ետք կը քաշուէր իշխանապետական ասպարէզէն: Յուշարձանային մեծագործութիւններն ալ դադար կ'առնուն, եւ անոնց հետ նաեւ արձանագրութիւնները կը լռեն շիրակի մէջ, մինչեւ որ ուրիշ տոհմ մը դար նոր շրջան բանալու: Աղբիւրներու տուած քանի մը տեղեկութիւններէն պայմանական հետեւութիւններ միայն կրնանք հանել:

Թալինի արձանագրութեան համաձայն Ներսէս Գ. ի որդին էր Հրահատ, որ հաւանաբար հօրը կը յաջորդէր շիրակայ եւ Արշարունեաց Տէրութեան մէջ: Թէ Հրահատ իրապէս Տէր էր շիրակայ եւ Արշարունեաց, նաեւ արձանագրօրէն հնարաւոր է ստուգել:

Տեկոր գետի արեւմտեան կողմ գտնուող Նախճաւան գիւղն ունի Ս. Ստեփանոս անուամբ հին եկեղեցի մը, որուն մօտ՝ «յերի եկեղեցւոյն ի թիկանց կուսէ յայտնեցան գետնափոր մուտք եւ քարեղէն սանդուղք իջից ի դամբանատուն քարաշէն, ուր եւ տեսնեմ երկու տապանք արկղաձեւք, որմովք զատուցեալք յիրերաց» (Ալիշան, Շիր., 136): Տապաններէն մին կը կրէ սա արձանագրութիւնը.

1. ԱՄԱ - ՀՐԱՄԱՆԻՆԵԼԻԻԲ ԵՒ ԲԵՐԻՍՏՈՍԱԿԱՈՁ ՀՐԱԹԱՐԻՄԱՆ՝ (sic)
2. ՄԱՄԲ Ի ՍՄԱ Է ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԸՆԴ ՀԱՐՍԻՐ
3. ԵՐԱՆԵԼԻ ՏՐ ԱՐՏԱԻԱԶԴ ԿԱՄԱՍԱՐԱԿԱՆ ԱՊԱՀԻՊԱՏ
4. ՊԱՏՐԻԿ ԵՒ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅՈՑ ՈՐԴԻ ՀՐԱՀԱՏԱ
5. ՊԱՏՐԻԿ ԷՐԱԿԱՍՑ ԵՒ ԱՀԱՐՈՒՆԵԱՏՆ ՏՆՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ
6. ՀՈՒՀԱՆԱՑ ՄԱՄԻԿՈՆԵՆԻ

Լաւագոյն հրատարակութիւնը մանր նկարագրութեամբ եւ նախորդ հրատարակութեանց հայող գիտողութիւններով. Орбели, Шесть

армянскихъ надписей, VII—X Ов. 3. Надгробіе Артавазда Камсаракана, Хр. Вост. III, 1914, 77—81. տխտ. III:

Ալիշան սոյն արձանագրութիւնը Զ. դարու կը համարի: Հրահատը՝ որդի Արշաւրի եւ Արտաւազդը՝ թոռ: Սակայն թէ՛ գրեթե նկարագիրը եւ թէ՛ մասնաւորապէս, Ապահիւպատ, Պատրիկ տիտղոսները Ը. դարու առաջին կէսը մատնացոյց կ'ընեն (Հմմտ. նաեւ՝ Մեսրոպ Վրդ. Ազգ. Հանդ. Ժ, 16 [1907], 188—189. Գր. Յովսէփեան, անդ):

Հրահատի որդին՝ Արտաւազդ, զարմանալիօրէն ոչ միայն Ապիհիւպատ ու Պատրիկ, այլ նաեւ իշխան Հայոց կը կոչուի արձանագրութեան մէջ: Արդեօք Ներսէսէ ետք այդ տիտղոսն ալ ժառանգական դարձաւ: Բայց ինչու Հրահատ պարզապէս Պատրիկ կը յորջորջուի եւ ոչ միանգամայն Տէր Շիրակայ եւ Արշարունեաց: Որքեղի (Хр. Вост. III, 1915, 297—300) այդ պակասէն կը հետեւցնէ, որ Արտաւազդ մեռած էր հօր կենդանութեան ու չէր եղած Տէր Շիրակայ: Սակայն ՚Արտաւազդի ամուսինը այլուր կոչուած է "Տիկինն Շիրակայ", ինչ որ մատնացոյց է Արտաւազդի տանուտէրութեան:

Արդ Տիկինն էր Շուշան Մամիկոնեան: Ալիշան կը կարծէ, որ տիկնոջ կը պատկանի վերջիշեալ տապաններէն երկորդը: Հաւանօրէն այս Տիկնոջ մասին խօսք կ'ըլլայ Վահան Գողթնացոյ պատմութեան մէջ: Իբր 735ին Սուրբ 6 ամիս կը ճգնի Շիրակայ մէջ, բայց "Տիկինն Շիրակայ գաւառի երկուցեալ ի վրէժխնդրութենէ Արաբացոց, ստիպեաց զՍ. Վահան Գողթնացի մեկնիլ երթալ ի սահմանաց իւրոց" (2ամբ. Բ, 384. Ալիշան, Այր. 5): Ենթադրելով որ նա էր Շուշան՝ կին Արտաւազդայ, կը հետեւի, որ 735է յառաջ մեռած էր Արտաւազդ եւ Տիկինն առանձին կ'իշխէր Կամսարական հողերու վրայ: Արդէն արձանագրութենէն ալ կը հետեւի որ Շուշան Մամիկոնեան տակաւին կենդանի էր, երբ Արտաւազդի դամբանը կը շինուէր եւ յայտնի կացութեան մէջ: Տիկնոջ իշխանութիւնը եւ Վահանի գէպքը կը ցուցնեն, որ Արտաւազդի որդիները — եթէ ունէր — առ նուազն անչափահաս էին:

Որքեղի համեմատ Հրահատ շինած է Նախճաւանի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (Двѣ строительскія надписи о построении церкви въ Нахчаванѣ, Хр. Вост. III, 1915, 297—300): Գոտեձեւ արձանագրութեան քառորդը միայն մնացած է դժբախտաբար, այնպէս որ կտ-

րելի չէ հոն յիշուած անուններու աղերսը ճշգրէ վերջնականօրէն (արձանագրութիւնը՝ աւելի թերի ու սխալ տ. նաեւ Ալիշանի եւ Գր. Յովսէփեանի մօտ): Որքեղի կը կարծէ, որ հոն յիշուած Գրիգորը՝ հեղինակ արձանագրութեան, թոռն է Ներսէսի (Գ.), որդի Հրահատայ եւ երէց եղբայր Արտաւազդայ, որ իբր կրտսեր չէր կարող դամբանաբարի վրայ "Տէր Շիրակայ" կոչուիլ եւ հօր յաջորդել: Այս տեսութեամբ Հրահատի յաջորդած է Գրիգոր:

Հայաստան՝ 700—705ի խժդժութիւններէն վերջ խաղաղութիւն կը վայլէր շնորհիւ Արդուլ Աղեղի (731—742) եւ Մուրանի (742—744): Հրահատ ու Արտաւազդ հաւանօրէն օգտագործած պիտի ըլլան այդ հանգրստեան ժամանակը: Մանաւանդ Շուշան տիկնոջ զգուշաւորութիւնը նկարագրական է. նա չէր ուզեր ամենադոյզն պատճառը տալ արաբական վրէժխնդրութեան: Բագրատունիները Օմէյյա տեանց վստահութիւնը գրաւած էին ի նպաստ խալիֆայութեան մղած պատերազմներով եւ մինչեւ 750 իրենց ստացուածքները կ'ընդարձակէին տիրանալով Բղնունեաց, Տարօնի, Մուշի եւ Բաղնշի (Laurent, 93): Ասով սակայն գրգռած էին Մամիկոնեանց զայրոյթը եւ վրիժառիւքն արթնացած: Կամսարականք անտարբեր աչօք չէին կրնար դիտել հասարակաց թշնամի տոհմին այս ուժեղացումը եւ իրենց բարեկամ Մամիկոնեան տան չքաւորումը: Հարուածը թէեւ անուղղակի բայց ոչ նուազ մահացու կրնար ըլլալ նաեւ իրենց համար: Մամիկոնեանք կը մղուէին ինքնապաշտպանութեան՝ յուսահատ կատաղութեամբ եւ քէնով լեցուած: Երկու մեծ տոհմերուն որոշիչ ընդհարումը անխուսափելի էր: Կամսարականք ի հարկէ պիտի լծուէին Մամիկոնեանց դատին որ միանգամայն իրենցն էր: Արաբացոց մէջ 750ին հարստութեան փոփոխութիւն տեղի կ'ունենար եւ բախտը կը ժպտէր Մամիկոնեանց: Անգթութեամբ վրէժ կը լուծէին Բագրատունիներէն առանց իրենց հողերը վերագրաւելու: Այս յաջողութիւնը Մամիկոնեանք կը պարտէին Արաբստեանց, որոնք հաշտ աչօք չէին նայիր Օմէյյա տներու ջերմ պաշտպան Բագրատունիներու: Սակայն այս քաղաքագէտ տոհմը շուտով արժանացաւ նաեւ նոր պետերուն շնորհքին: Մամիկոնեանք փոթորիկը նախատեսեցին եւ իրենք զերենք փրկելու համար յաջողեցան տոհմային սպառնացող կոիւր փոխել համազգային ապստամբութեան՝ ընդդէմ խալիֆայութեան: Սմբատ Բագրատունին անգամ մասնա-

կից էր այդ խլրտուկին: Տարակոյս չկայ որ կամ սարականք գլխաւոր դերակատարներ էին ձեռնարկի մը մէջ՝ որուն մերձաւոր շարժառիթը կ'ըլլար արար Տրամանատարին սպանութիւնը Շիրակի կուճարի գիւղին մէջ: Անբնական հետեւութիւնն էր սակայն Բագրեւանդի պարտութիւնը 772ին, որով Հայաստան իր գլխաւոր զօրավարները կը կորսնցէր, Մամիկոնեանք գահավեժ կը կործանէին, իսկ կամսարականք մահու օրհասին կը դիմէին արագաբայլ: Թշնամիները, թէ ներքին եւ թէ արտաքին, հզօր ու բազմաթիւ, իսկ իրենք անզօր էին այլեւս, մանաւանդ խնամի տոհմին մահաբեր անկումով: Արտաւազդ Մամիկոնեանի չորս դուստրներէն մին «եռ զինքն յամուսնութիւն քահայի ումեմն Խամայեացոյ» (Վարդան, 76), որով Արաբացին կամսարականաց անմիջական դրացին եւ մշտական սպառնալիք կը դառնար: Զահապ արդէն «յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց, եւ խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին»: Կամսարականք ճարահատ, եւ գոնէ իրենց կեանքը ապահովելու համար կը բռնադատուէին Բագրատունիներու յանձնել իրենց բախտը. կը դիմեն անոնց պաշտպանութեան: Աշոտ Մսակեր կամսարականաց անձկութիւնը կը շահագործէ՝ զանոնք իրենց հողերէն զրկելու համար: «Սա գանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յազգէն կամսարականաց եւ զարքունիսն ի կողմէն յԱրշարունիս փոխեաց» (Ասող, 106): Կամսարականք 783ին կը ծախէին ուրեմն իրենց հողերը եւ կը դադրէին ըլլալ «Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց»: Անոնք Հայաստանի մէջ չունէին այլեւս ոտք կոխելու տեղ: Բագրատունիք իրենց ծրագիրը իրաւապէս իրագործածեցին, կը մնար զէնքով ամրապնդել իրենց իրաւունքը, եւ այդ ալ յաջողութեամբ ի գլուխ հանեցին ընդդէմ քահայի: «Ջայն (Ջահայի հողամասը) առին յինքեանս Աշոտ եւ Շապուհ, եւ ելեալք զկողմամբն Շիրակայ՝ հարին զզօրսն Խամայելի, որ անդ, եւ գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ եւ զԱշոցք եւ զգաւառն Տայոց» (Վարդան, 76):

Այն կամսարականք, որ իբր վերջին Տանուտէր ստիպուած էր աղիտալի քայլ մը առնուլ եւ տոհմին դարաւոր հողերը վաճառել, նոյն դէպքը աւանդող պատմագրէն չէ յիշատակուած: Իմ կարծիքով նա կը կոչուէր Ներսէս (Գ.), որուն կեանքին վերջին զրուագը պահած է Ղեւոնդ, Աթ., 161. 784/785ին՝ Օթման՝ Հայոց եւ Աղուանից Նախարարներով Հոնաց ու Խազ-

րաց դէմ կը չուէ. «կոչէ զՏաճատ իշխանն, եւ զսպարապետն Բագարատ, եւ զՆերսէսն կամսարականն եւ զայլսն ի նախարարացն Հայոց յաւուրն տապախառն ծաղման Հեփեստեայ հրագագաթան, եւ հարկանէ զբանակ իւր դաշտին, որ կոչէր Քերան, ի դժնդակ եւ յանհանգիստ ջերմութեան տապոյ խորշակին: Եւ զբանակի աւուրս ամարայնոյ անցուցանէր ի հնոցաձեւ ապառաժին դաշտի: Որում ոչ կարացեալ հանգիստել նախարարացն Հայոց՝ վախճանէին ի տապախառն օդոցին, որ վտանգեալ բառնայր ի կենաց աշխարհիս. եւ վախճանի իշխանն Տաճատ եւ սպարապետն Բագարատ եւ Ներսէսն կամսարական եւ այլք ի զօրացն»:

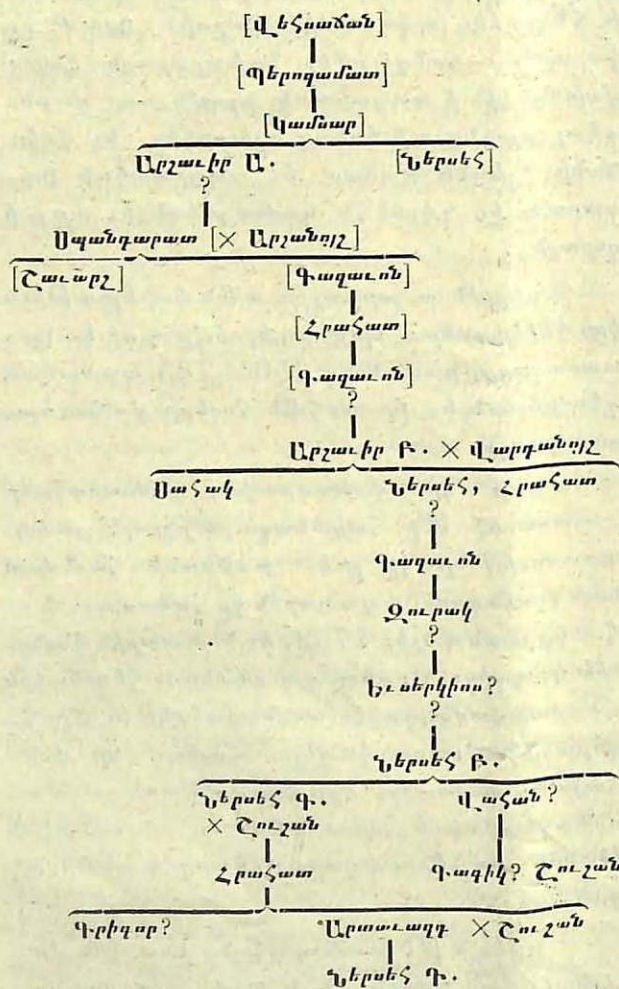
Ներքին ու արտաքին ամէն կարեւորութիւն կայ ննթագրելու, որ սոյն Ներսէսը որդի էր Արտաւազդայ, բաժանորդ 750 — 785 պատահած դէպքերուն եւ իր տոհմին հողերը վաճառելու ստիպուողը:

Ո՛ր կը փոխադրուին կամսարականք Հայաստանի մէջ հայրենազուրկ ըլլալէ յետոյ: Պատմութիւնը կը լռէ: Բաճեանի համեմատ նախ Շաղագոմք, ապա կարին կը հաստատուին ու հոն կը մնան մինչեւ 1768, եւ նոյն տարին կ'անցնին Վ. Պոլիս: Արդեօք դա անանուն հեղինակին հետքով կամուրջը չէ, կամսարականք եւ Արհավերտեանք իրարու կապելու համար: Կը փորձուիմ հաստատել, երբ նկատի կ'առնում ժամանակագրական, պատմական ու անուանական թանձր սխալներու կոյտը: Աւելորդ է անոնցմով զբաղել:

Սակայն թէ կամսարականք շատ հին ժամանակէ ոտք կոխած են Վ. Պոլիս այդ պատմական իրողութիւն է: Ժ. Բ. դարուն Տարուսի լեռանց վրայ կը հանդիպինք կամսարականի մը՝ Տղայ Ասաի, որ Գող Ասալի զինակից ու մարտակից ըլլալէ վերջ 1114ին անոր կը յաջորդէր. բայց 1116ին Բաղդադի նենգութեամբ կը կորսնցնէր իր քաղաքներն եւ կ'ապաստանէր Վ. Պոլիս, ուր մեծապատիւ կը հիւրընկալուէր կայսրէն եւ իշխաններէն (Չամչեան, Գ, 28, 33, 38. Ինձիճեան, Հնախ. Բ, 177): Բայց այս ալ արդէն շատ հեռու է զմեզ հետաքրքրող Շիրակայ եւ Արշարունեաց տէրերէն: Ը. դարը կամ աւելի ճիշդ՝ 785 թուականը մեր վերջաքարն է. «Յայսմ յետէ ոչ եւս գտանի ի գիրս անուն տանն կամսարականաց եւ Տերանց Շիրակայ, ողք ճանաչին... արք մեծարդոյք, ոչ

միայն քաջութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ, այլ եւ իմաստասիրութեամբ եւ աշխարհասիրութեամբ» (Ալիշան, Շիրակ, 5):

Կը կցեմ այն կամսարականներու ճիւղագրութիւնը. որոնցմէ մեծ մասն ստուգիւ, մէկ քանին հաւանօրէն ճանուտէր էին: Քառակուսի փակագիծը խորենացին կը մատնանշէ:

(Ալիշան)

Հ. Ս. ԿՈՐԵԱՆ

LE DERNIER PRINCE MAMIKONIAN DE BAGRÉVAND.

L'excellente monographie sur les Kam-sarakans, que le R. P. Kogian publie dans la revue, présente un détail, qui sans doute demande une légère rectification. L'auteur dit (Handes Amsorya 1924, fasc. 7—8, p. 349):

Արաբական արշաւանքի ժամանակ Բագրեւանդ Մամիկոնեանց էր մինչեւ 852, երբ ԲՈՒՂԱ իւր զօրքով ԲՈՒՐԴԻԿ Մամիկոնեան վերջին էշեւնը եւ գաւառը կ'անցնի Բագրատունեաց:

P. Kogian cite à l'appui Laurent 96, 120, 122, 127, 217. L'ouvrage de J. Laurent "L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris 1919, constitue un riche répertoire pour l'histoire de la domination musulmane en Arménie, mais il ne faut pas s'en servir sans vérifier les indications fournies par l'auteur. Et en cette occurrence cette vérification aurait été éminemment utile.

En effet, le dernier prince Mamikonien de Bagrévand est-il bien Khourdik (Գրիգորիկ)? Je ne le crois pas et Laurent lui-même semble de n'en être pas tout à fait sûr. Il commence par désigner comme dernier prince Mamikonien de Bagrévand, tantôt Khourdik et tantôt Grégoire, fils de Khourdik et finit par identifier Grégoire avec Khourdik, en se référant toujours au même passage de la Chronique de Vardan (XIIIe), éd. Venise 1862, p. 81, l. 16—29. Ce texte pourtant ne laisse aucun doute sur l'identification du dernier prince Mamikonien de Bagrévand. C'est bien Grégoire (Գրիգոր), fils de Khourdik, comme l'affirme H. Daghabaschean, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratouni, Berlin 1893, p. 36 et 41.

Il est vrai, dans toutes les références données par P. Kogian, il est question de Khourdik. Mais voici les passages du livre de J. Laurent, où apparaît Grégoire.

p. 123, l. 12: La liste des féodaux arméniens retenus captifs à Samara se complète par Mamikonian de Bagrévand. Dans la note 11, il dit que c'est Grégoire, fils de la victime men-